

Kohanemise ja vastupanu vahel

Königsbergi valgustajad Liivimaal: Hamann, Lindner, Herder

Hans Graubner*

Need Liivimaad viljastanud impulsid, mis lähtusid kolmest siinse käsitluse pealkirjas nimetatud königsberglasest, võlgnesid oma jõu noorusele. Riia linna esiletõus paljukiidetud Hamanni ja Herderi ajajärgul oli noorte inimeste toimekuse tulemus. See sai alguse aastal 1749, kui Königsbergis hakkas ilmuma üliõpilasleht Daphne, mida andis välja üks tollal alles kujunev sõprusring. Selle moodustasid Pommerist pärit pastoripoeg Johann Gotthelf Lindner (1729–1776), Königsbergi haavatohtri poeg Johann Georg Hamann (1730–1788) ja Riia suurkaupmehevõsu Johann Christoph Berens (1729–1792). Seesama Berens, kes hiljem sai kuulsaks „Liivimaa valgustuse isana“, oli niisiis otsekui neljanda königsberglasena algusest peale teistega kaasas. Avaldamiskogemusega Lindner oli kogu ettevõtmise käivitaja, Hamann keeleandekas kirjamees, Berens aga „koordinaator“ ja „kulissidetagune traaditõmbaja“.¹ Hamannile tähendas literaadiseisus sotsiaalset tõusu, Lindnerile seniste seisuseõiguste säilimist, Berensile oli see vaid lisandus. Tema sotsiaalne positsioon ületas kaaslaste oma. Ta kuulus ühte Liivimaa kahest juhtivast seisusest, nimelt Riia linlikku patriitsidesukku, mis asetas end rüütelkonnaga ühele pulgale ja Berensi ajal vaat et sellest kõrgemalegi. See, et Berens koondas kolm königsberglast hiljem Riias enese ümber, tulenes tema oskusest ette näha, millistel uuenduslikel impulssidel saaks Liivimaal olla väljavaateid ja millistel mitte. Heidan sellele järgnevalt valgust viie kokkuvõtliku punktina.

I

Esimesena kolmest königsberglasest saabub Liivimaale Hamann ja see sai teoks tema sõbra Berensi otsese mõjuta, sest too oli veel oma õppereisil mööda Euroopat. 1752. aastal asus tollal 22-aastane Hamann tööle koduõpetajana paruness Budbergi juures Kiegeļi (sks. Kegeln) mõisas Valmiera (Volmari) lähedal. Siin puutus ta kokku Balti maa-aadli üsnagi lodevate ettekujutustega kasvatuses. Õpetatust peeti taunimiseväärseks, seltskondlike rituaalide harjutamine seevastu oli soositud. See pani Hamanni jahmatama. Ta oli omaks võtnud pedagoogilise hoiaku, mis võimaldaks õpitava aine lapseni viia tema vajadusi ning konkreetset olukorda, mitte aga vanemate poolt peale sunnitud nõudeid arvestades. Koduõpetajana visandab ta meetodi, mis ei lähtu ei aimest ega õpetajast, vaid on orienteeritud lapsele. Kuus aastat enne Rousseau „Émile“i kavatseb ta, nagu ise kirjutab, „maailma kasvatus kaudu üles äratada“.² Tema ambitsioone Budbergi kodus hakkab aga takistama lapse ema. Too ei toeta Hamanni püüdlusi. Viimaks kirjutab Hamann talle ilustamata toonis: „südametunnistusega vanemad“ peaksid endale kord

* Hans Graubner (1936), PhD, endine akadeemiline direktor Göttingeni ülikooli juures, In der Bleiche 58, 37083 Göttingen.

¹ J. Kohnen. Nachwort [Järe sõna Daphne taastrükile]. – Regensburger Beiträge zur deutschen Sprach- und Literaturwissenschaft, Reihe A: Quellen, Bd. 5, 1991, pagineerimata.

² J. G. Hamann. Briefwechsel. Hrsg. W. Ziesemer, A. Henkel. Bd. I. Wiesbaden: Insel Verlag, 1955, lk. 198 (kiri Johann Gotthelf Lindnerile, mai 1756).

„aru andma oma laste kasvatusest. [– – –] Neil olendeil on inimlikud hinged ja meie eesmärk pole neist teha nukke, ahve, papagoisid või midagi veel hullemat.“³ Postiga saadetult järgneb sellele Hamanni vallandamiskiri. Poolmetsiku õigekirja abil annab paruness teada, et ta ei taha lasta oma lapsi kasvatada Hamanni näo järgi. Hamanni õpetatus olevat talle pinnuks silmas. Hamann nägevat välja nagu „raamatuid täis riputatud ilmasammas, mis ei tee veel kellestki oskajat koduõpetajat“.⁴ Hamanni teine teenistukoht Kuramaal on haridusele avatum, kuid ka seal ei osata tema arust ei laste kasvatamist ega tema enese püüdlusi piisavalt hinnata. Kui teda siis veel lõpuks ka ära kasutatakse sekretärina mitmesuguste mõisaostude ja -müükide teostamisel, ütleb ta oma ameti esimesel võimalusel üles. Moodsad kasvatusteooriad ei ole Balti aadlikodudes veel nõutud ja noor Hamann ei ole selles punktis valmis ka järeleandmisi tegema.

II

Olukord muutub, kui sõber Berens valgustusideedega laetult 1754. aastal Riiga tagasi jõuab. Kuulnud, et Hamann on Kuramaal, võtab ta temaga ühendust, pühendab ta oma plaanidesse ning võidab enesele koostööalt intellektuaali, kelle võimed ta oma eesmärgi nimel tööle rakendab. Mängu astub ka teine königsberglane, Johann Gotthelf Lindner. Tollal 25-aastane ja Berensiga ühevanune Lindner on nüüd magister, koolis ja ülikoolis vilumusi omandanud õpetaja ja tuntud publitsist kaunite teaduste vallas. Berensi mahitusel ja Hamanni julgustusel nimetatakse ta 1755. aastal patriitsliku Riia toomkooli reformimeelseks rektoriks. Rolliteadlikkuse tõendina pühendab ta ametisse astudes oma „Juhendi, kuidas kirjutada üldist head stiili ja eriti kuidas olla kõneosav“ (*Anweisung zur guten Schreibeart überhaupt und zur Beredsamkeit insonderheit*, 1755) Riia raele, tuues nimeliselt ära kõik selle liikmed koos tiitlitega. Hamann kui asjassepühendatu viibib tollal veel Poola võimu all oleval Kuramaal ja valmistab Lindnerit ette tema asukohavahetuseks. Et Vene salapolitsei pole ligipääsu Poola postile, annab Hamann sõber Lindnerile Riia oludest teada hämmastava avameelsusega. Selles jääb silma kaks asja. Esiteks, Berens ootab mõlemalt kirjutamis- ja avaldamiskogenud sõbralt, et nad toetaksid tema poliitilisi sihte oma trükiteode ja niisiis propagandaga. Teiseks, Hamann teeb Lindnerile selgeks, kuhu see propaganda tuleb suunata, andes talle ülevaate nii neist, kelle sõna ta peaks Riias kuulama, kui ka neist, kellest tuleks hoiduda. Viivitamata seletatakse kirjas ära see, et vaidlused Riia linna ja rüütelkonna vahel mõisaomandi eesõiguste ning kohutnike ametissenimetamise üle on just haripunkti jõudnud. Hamann soovib Lindneril vältida kokkupuuteid tegeliku salanõuniku Johann Christoph von Campenhauseniga, kes esindab linnas Vene riigivõimu, kelles aga „linn näeb endale väga ohtlikku isikut; kardetakse tema mõju kõigis toiminguis ja alati aimatakse neis kavatsusi vahele segada või isegi kahju tuua“⁵. Teiste sõnadega: tollane Vene valitsuse kõrgeim võimukandja Riias on ühtlasi rüütelkonna liige ja ajab valitsusvõimu ära kasutades Riia linna vastast rüütelkondlikku seisusepoliitikat.

Selle poliitika tõrjumiseks rakendabki Berens tööle oma sõbrad Hamanni ja Lindneri. Valgustusideedega ei püüta küsimärgistada Liivimaa seisuslikku põhikorraldust, vaid üksnes tõestada ja kindlustada omaenese seisust. Et erikorra õigustes Baltimaad on Vene ülemvõimu all, saab sakslaste omavahelist seisustetüli lahendada vaid Peterburis. Seal aga lastakse asjal aastakümneid haududa, antakse lubadusi kord ühele, kord teisele poole, ikka vastavalt sellele, milliseid eeliseid või rahalist tuge võiks sellest saada tsaarirežiim, täpsemalt küll – Peterburi senaatorid. Hamanni ja Lindneri publitsistlikud püüdlused peaksidki nüüd võrdluses rüütelkonnaga tõstma Peterburi silmis Riia linna mainet. Veel samal, 1755. aastal ilmuvad esimesed kirjutised. Hamann tõlgib ühe kaubanduspoliitilise traktaadi ja annab end selle lisas peaideoloogina Berensi perekonnaäri käsutusse. Loo põhisonum: kaupmees on rüütlist

³ J. G. Hamann. Briefwechsel, Bd. I, lk. 47.

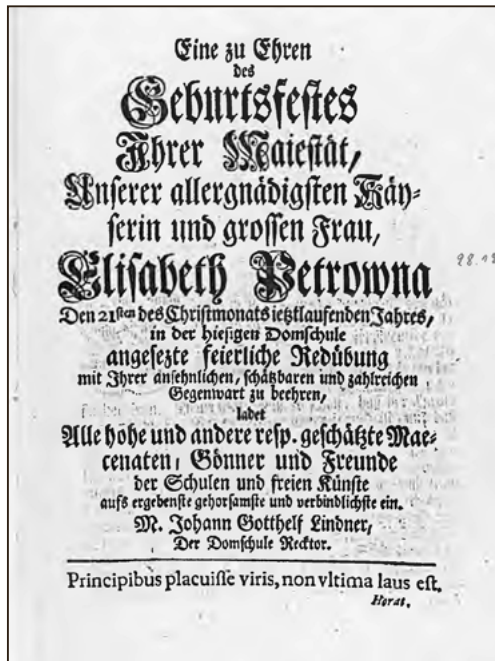
⁴ J. G. Hamann. Briefwechsel, Bd. I, lk. 52.

⁵ J. G. Hamann. Briefwechsel, Bd. I, lk. 88.

üle. Kaubandus teenib rahu, rüütel sõda. Rahumeelset maailmakorda võib saavutada vaid kaubanduse toel, sestap on kaupmeeskond väärt, et teda tunnustataks ülemkihina. Sellest kirjutisest välgatab juba läbi Hamanni ja Herderi hilisem algupärasusidee. Rüütel saab alguse vägivallast, röövist ja mõrvast, kaupmehe algupära seisneb aga piire ületavas rahumissioonis.

Hamann käivitab umbes samasuguse Balti ajaloo ümbermõtestamise, nagu seda hiljem teeb Garlieb Helwig Merkel. Aga kui viimane toob esile aadlialaloo kõrval kulgeva läti ja eesti põlisrahva ajaloo, siis Hamann väaristab üksnes rüütlijalooaga rööbiti lahti rulluvat saksa kaupmeeskonna ajalugu. Seepärast jääb tema aadlineedmine kui *seisuste vastuolu* pidama saksa ülemkihi siseringi. Merkel seevastu vormib oma aadlikriitika põlisrahva ja võõrvõimu vaheliseks *rahvuste vastuoluks*.

Lindneri ülesanne on teistsugune. Ta peab reformima kooli, et tagada patriitsipogadele aadlist parem haridus. Reaalained omandavad suurema kaalu, ladina ja kreeka keele osatähtsus väheneb, uuemate keelte, matemaatika ja füüsika positsioon tugevneb. Seisusepoliitiliselt tähtsaim uuendus on aga Berensi

Kutse J. G. Lindneri esimesele kõne-etendusele tsaarinna Jelizaveta Petrovna sünnipäevaks detsembris 1755.

ja Lindneri algatatud barokse kooliaktuse, piduliku koolikõne-etenduse taastamine. Aktusi peetakse tsaarinnade sünni- või troonimispäevadel kümme aastat järgemööda suures üksmeeles ning jäädvustatakse luksuslikes trükistes. Nende sisuks on õppurite kõneharjutused ja värsid ning haripunkti kirjanduslikult ambitsioonika rektori keisrikiituslaulud; hiljem laseb Lindner neil pidustustel ette kanda omaenese koolidraamasid. Kõik, esimesest kuni viimase leheküljeni on mõeldud austama parajasti võimul olevat tsaarinnat, olgu see siis Jelizaveta Petrovna või Katariina II. Säärane panegüürliline suunavõtt peab Riia linna ja selle esimese seisuse – rüütelkonnast erineva – truualamlikkuse ja ustavuse tsaariõukonna silmis õigesse valgusse seadma. Lindneri esimese kõne-etenduse teksti võtab Berens Peterburi kaasa. Pannes oma kahe sõbra kirjutuspädevuse teenima poliitilisi sihte, rajab Berens Riias kindla aluse poliitilisele publitsistikale, valgustuse tähtsaimale võitlusvahendile.⁶

III

Berens on mõlema sõbra saavutustega ülimalt rahul. Temaga ühevanuse rektor Lindneri pedagoogilised ja panegüürlised oskused pälvivad ta täieliku heakskiidu. Hamanni toob ta isegi oma majja koduõpetajaks ja tahab temast koolitada kaupmeest. Raamatuinimene saadetakse ebamäärase ülesandega Inglismaale ja lastakse sellega märgist mööda – Hamannile pole ülesanne jõukohane ning ta kaotab pinna jalge alt. Seisusest ja omandist tulenevat kindlustunnet pole talle antud ning sõbrad on kaugel. Häda sunnil peab ta elu üle järele mõtlema. Kes ma üldse olen, kui kõik mu ühiskondlikud tugipunktid äkki ära langevad? See küsimus viib seisusekriitilise valgus-

⁶ Vt. sellega seoses: H. Graubner. Patriotische Panegyrik in Riga. Zur politischen Bedeutung der Schulactus des Rigaer Domschulrektors Johann Gotthelf Lindner (1755–1764). – Diskrete Gebote. Geschichten der Macht um 1800. Festschrift für Heinrich Bosse. Hrsg. R. Borgards, J. F. Lehmann. Würzburg: Königshausen & Neumann, 2002, lk. 209–236.

tuse viimasesse faasi. Selle eel käib halastamatu enesepiitsutus, mida oli harrastatud pietismis ja mille tulemuseks on subjektsuse avastamine. Herder, kes alustab oma akadeemilist karjääri samast seisuslikust ebakindlusest, püstitab seetõttu nõude: kogu filosoofia tuleb tagasi viia antropoloogiale.⁷ Hamann vastab sellele nõudele piibelliku antropoloogiaga: inimene on hetero- noomne, looja armust sõltuv olend, kes omal jõul ei saa millegagi hakkama. Herder arvab risti vastupidi: inimene on autonoomne olend, kes suudab täiuslikumaks muutuda eneseharimise teel.

Berens toob läbikukkunud Hamanni Riiga tagasi. Kuid kooselu ja koostöö ei tule enam kõne alla. Berensi seisuslikku enese- ja inimkuvandisse ei paista Hamanni muutunud positsioon enam mahtuvat. Seda ei saa tarvitada ei Liivimaa seisusliku ühiskonna ega Berensi kaubakoja edasise tõusu huvides. Berens kutsub oma sõpra nüüd „suure vaimu ja armetu lihtsameelsuse segadikuks“.⁸ Hamann kolib 1759. aastal tagasi Königsbergi ja kirjutab seal oma esimese suure teose pealkirjaga „Sokraatilised mälestised“ (*Sokratische Denkwürdigkeiten*), mis on arвете klaarimine Berensi tüüpi valgustusega.

Liivimaa saksa seisuste jaoks jäi see königsberglane vaid mööduvaks lendtäheks.

Hoopis teine lugu oli rektor Lindneriga. Tä jäi kohale ja tal seisid ees veel seitse ülimalt edukat tööaastat. Liivimaa seisuslike oludega täiesti kohanenult esines ta edasises kirjjavahetuses Hamanniga kui Riia poliitiku Berensi kompromissitu erakonnakaaslane ja hääletoru. Lindneri kuulsus Liivimaa pealinnas põhines eeskätt tema avalikult mõjukatel kooliaktustel. Kui vaadata lähemalt seda pedagoogikat, mida nendega esitleda taheti, siis pole juttugi suunavõttust lastepärase hariduse poole, mida taotles Hamann. Koolilapsed pidid õppima esmajoones deklameerima ja olid koormatud retooriliste harjutustega neid täiesti ükskõikseks jätvatel teemadel. Nii näiteks pidid nad kirjutama kirja kuningas Kröösusele, kusjuures selle autoriks oli õnnetu kütt, kes oli jahil kogemata tapnud kuninga poja. Lindneri näidisujuhend nõudis õpilaselt sel puhul kõrgpateetilist enesesüüdistust ja enesetapu kuulutamist.⁹ See lapse loomulike arenguastmete eiramine ja huvipuudus tema iseärasuste vastu tulenesid seisusliku kasvatuses põhieesmärgist, milleks oli isa-autoriteedi kindlustamine. Täevane isa – riigiisa – majaisand, nii nägi välja seisuslike autoriteetide hierarhia, millesse vahevõimuastmetena lülitati sujuvalt veel aadellik mõisahärra või linlik patriits. Pole midagi imestada, et selline pedagoogika Liivimaal poolehoidu leidis. Oma tipule viiakse see Lindneri koolidraamas „Kadunud poeg“ (*Der wiederkehrende Sohn*), mis lavastati Riias aastal 1761. Näidendis on lapsed kuulekad nukud, majaisand aga vaieldamatu autoriteet ja koduõpetaja tema käepikendus. See koolitükk kutsus esile saksa kirjanikuna maailmatasemele tõusnud Jacob Michael Reinhold Lenzi vastuseisu. Lenz võttis Lindneri tükki kui eelharjutust ja lähtepunkti oma esimese, juba Saksamaal lõpetatud draama „Koduõpetaja ehk erakasvatuse eelised“ (*Der Hofmeister oder Vorteile der Privaterziehung*, 1774) paberile panekul. Selles kirjutatakse Lindneri lavatükk seisusekriitiliselt ümber ja seatakse küsimärgi alla liivimaine perekondlik, ühiskondlik ja pedagoogiline patriarhaalsus.¹⁰ Nagu sedasorti kursivõtu puhul ette arvata, jäi Lenzi draama Liivimaal tähelepanuta ega mänginud baltisaksa kirjanduses mingit rolli. Selle autor aga murdis oma isa, Liivimaa kristliku kindralsuperintendendi Christian David Lenzi armutu, täielikku allumist nõudva seisusliku autoriteedi tõttu.

⁷ J. G. Herder. *Wie die Philosophie zum Besten des Volks allgemeiner und nützlicher werden kann.* – J. G. Herder. *Frühe Schriften 1764–1772.* Hrsg. U. Gaier. (J. G. Herder. Werke in zehn Bänden, Bd. 1). Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1985, lk. 103.

⁸ J. C. Berens. *Silhouetten eines rigaschen Patriciergeschlechts. III.* Aus der Hamann- und Herder Periode. – *Baltische Monatsschrift*, Bd. 35, 1888, lk. 9.

⁹ J. G. Lindner. *Albert, oder die Gründung der Stadt Riga. Ein Schuldrama, bey der Gedächtnißfeier der hohen Gelangung zum Throne Ihrer Kaiserl. Majestät Unserer allergnädigsten Kaiserin und grossen Frauen Elisabeth Petrownen, Kaiserin und Selbstherrscherin aller Reussen etc. etc. vorgestellt in der hiesigen Stadt- und Domschule den 27. Novemb. 1760.* Nebst der Einladungsschrift und andern zur ganzen Schulhandlung gehörigen Stücken. Eilfte Sammlung. Riga: In der Frölichischen Buchhandlung, 1760, lk. 89–91.

¹⁰ Vrd. sellega: H. Graubner. *Kinder im Drama. Theologische Impulse bei Hamann, Lindner und Lenz.* – *Jahrbuch der Deutschen Schillergesellschaft. Internationales Organ für neuere deutsche Literatur*, Jg. 46, 2002, lk. 73–101.

IV

Johann Gottfried Herder (1744–1803) kui noorim kolmest k nigsberglasest saabub Riiga 1764. aasta lõpul kahek mneaastasena. Hamanni, Berensi ja Riias vahepeal mõjukaks saanud Berensi-ringi teiste liikmete soovitusel paneb linnaraad ta ametisse toomkooli rektori Lindneri kaast olisena. Rektori endaga on tal kokkupuudet vaid poole aasta vältel, sest 1765. aastal p ordub Lindner pärast kümneaastast edukat tegevust Riias poeesia ja k nekunsti professorina tagasi Königsbergi. Herder võlgneb oma kutsumise Riiga juba Königsbergis väsimatu stuudiumiga omandatud  petatusele. Hiljem kurdab ta, et ta on rohkem lugenud kui elanud. Tema karj ar on tüüpiline uhele altpoolt ules õpetlase seisusse r hkijale, kes ihkab seisuseu hiskonnas saavutada väljapaistvat positsiooni. Oma kahe tähtsaima  petaja, Hamanni ja Kantiga selgitab ta vahekorrad juba Königsbergis, kus visandab ka oma suundan itava ajaloolise antropoloogia põhijooned. Vastustades Kanti m istekonstruktsioone, seab ta kogu filosoofia alustoeiks indiviidi jagamatu meelelise eksistentsi. Ja tema esimene uksikasjaline mõttearendus varsti pärast Riiga saabumist pole ei koolik ne ega programmloeng, vaid pilge sõber Hamanni esindatava kristotsenrilise, looja armust sõltuva inimesekuvandi ule. Herder seab sellele vastu, nagu juba öeldud, autonoomse, iseennast t iustava inimese, kes selle varase kirjatüki julge v ite kohaselt „loob iseendast iseendas jumala“ (*sich an sich selbst zum Gotte schafft*).¹¹ See on puhas subjektsusulistus, mis ähvardab t histada kõik seisuslikud seotused.

Riias ei lähe see muidugi läbi. Seetõttu elab Herder Riias viis aastat kaksikelu. Uheltpoolt kirjutab ta seal oma esimesed suured teosed, „Fragmendid uuemast saksa kirjandusest“ (*Fragmente u ber die neuere deutsche Literatur*, 1766–1767) ja „Kriitilised metsad“ (*Kritische W lder*, 1769), millega tõuseb saksa kirjanduse esiritta, teisalt tegutseb aga kui Lindneri kooli õpetaja ja u na pea ka kui mitme kiriku pastor Riia seisuslike eelarvamuste k tkes. Oma esimeses olekus on ta vaba ja t otab tulevase kuulsuse nimel, et end, nagu ta ise u tleb, surematuks teha¹², oma teises olekus on ta ikkes ning peab seisuseu hiskonnale sobivalt silmas pidama head nime ja mainet. Ning selles tuleb ta kuulsus tema mainele kahjuks. Sestap hoiab ta oma autorsust salajas ja laseb oma Riia-aja teosed trükki ainult anonu mselt. Ta on linna vaimsesse eliiti eeskätt just Berensi-ringi vahendusel kindlalt vastu võetud ja selles tunnustust leidnud, sest oma koolit oga passib ta hästi Riia komberuumi.

Ta jätkab Lindneri eeskujul keisrinna Katariina panegu rulist uulistamist, ja nii nagu Berensi, nii on ka Herderi valitsejaideaaliks Peeter Suur, saksa privileegidele alusepanija Baltimaades.¹³ Kuid erinevalt Lindnerist, kes iseenda jättis oma kiidulauludes täiesti tagaplaanile, näitab Herder oma uut enesetunnetust ka siin, kujutades end luuletaja rollis s nnilt samav arsena valitsejaga – või ulatudes isegi temast ule.¹⁴ Aga hoolimata kogu oma kohanemisest kooli tavadega, ja hoolimata ka Berensi-ringi tunnustusest jääb Herderi salajane kirjaniukuelu haavatavaks, eriti kui vahepeal, nagu ta märgib, on tõusnud kumu tema autorsusest.¹⁵ Berensi-ring pole linnas uleu ldsegi uhesese mainega. Traditsioonitruu kodanlus ja esmajoones vaimulikkond peab seda umbusklikult silmas ja s uudistab vabam ttelisuses.¹⁶ Herderi filosoofilised kantslik n ed teevad temast küll moejutlustaja, aga võimendavad ka kuuldusi temast

¹¹ J. G. Herder. Frühe Schriften, lk. 34.

¹² J. G. Herder. Journal meiner Reise im Jahr 1769. P dagogische Schriften. Hrsg. R. Wisbert. (J. G. Herder. Werke in zehn Bänden, Bd. 9/2). Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1997, lk. 67.

¹³ Vrd: B. Suphan. Peter der Große, Herders F rstenideal. – Altpreu ische Monatsschrift, Neue Folge, Bd. X, 1873, lk. 97–111.

¹⁴ Vrd. sellega: H. Graubner. Aufgeklärte Panegyrik. Zarenlobgedichte von Johann Gottfried Herder und Johann Gotthelf Lindner. – Geschichtsyrik. Ein Kompendium. Hrsg. H. Detering, P. Trilcke. Bd. 2. Göttingen: Wallstein Verlag, 2013, lk. 574–609, siinkohal lk. 591–597.

¹⁵ J. G. Herder. Journal meiner Reise, lk. 11.

¹⁶ Grundri  einer Geschichte der baltischen Dichtung. Hrsg. A. Behrsing, Leipzig: L. Fernau, 1928, lk. 44.

kui üksnes musta talaari riietunud ilmatargast.¹⁷ Lõppeks jõuab ta arusaamisele, et töö oma peamise pühendumuse, epohhilise tähtsusega filosoofilis-esteetilise antropoloogia kallal ei tule „tema seisusele“, nagu ta ütleb, niisiis talle kui vaimulikule seisuslikus Riias kasuks.¹⁸ Ta päästab end sellest vastuolust vaimse lendutõusu ja seisusliku kitsuse vahel, jättes Liivimaa 1769. aastal maha ja asudes teele tollase Euroopa kultuurilise keskuse, Prantsusmaa poole.

V

Johann Christoph Berens oli kolme künigsberglasest sõbra tulemist ja minemiste tunnistajaks. Ta oli kontakt- ja hoovõutisik, kes aitas korraldada nende Riias veedetud aega ning kes osalt kasutas ära, osalt aga heitis kõrvale nende mõtteid. Temale olgu lõpetuseks veel kord tähelepanu osutatud. Berens elas aastani 1792 ning suri asehalduskorra ajal, kui Katariina reformidega püüti valgustust poliitiliselt suunata ja ühtlasi kõigutada linna seisuslikku põhikorraldust. See oli vana valgustaja tuleproov. Berens tervitas seda teoorias ja pelgas praktikas. Uus põhikorraldus võimaldas näiteks ühel ta noorel sugulasel mööda hiilida Suurgildi vanematekogust ja linnavõimudest ning tõusta gildi noorematekogust otse linnast kõrgemal seisvasse uude kubermangumagistraati, kus ta kui ülemkohtunik, nagu Berens hämmeldusega kirjutab, sai otsustada oma seniste ülemuste kohtuotsuste üle.¹⁹ Ta anub oma noort sugulast, keda kõnetab kirjas kui oma „sõpra“, mitte „häirima asjade senist korda“.²⁰ Seisuslike eesõiguste kaitse kaalub siin üles valgustuslikud arusaamad ja välistab need võimalused, mis avati uue põhikorraldusega pikemas perspektiivis kõigi elanikkonnakihtide, seejuures ka allasurutud lätlaste ja eestlaste jaoks.

Berens säilitab sidemed kauge sõbra Herderiga. Ta jälgib tema tõusuteed ja loeb ta „Mõtteid inimkonna ajaloo filosoofiast“ (*Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit*, 1784–1791), nii nagu teeb seda ka Merkel, kes viib oma Herderi-studiumi lõpuni siiski alles 1797. aastal Weimaris ja tihedas kontaktis Herderi enesega. Mõlemad võtavad üle Herderi organoloogilise ajaloovaate rahvaste idanemis-, õitsemis- ja närbumisajast; aga üksnes Merkel rakendab töösse ka Herderi kujutelmale rändavast algupärast, mis võimaldab Uuel targata igal pool ja alati. Kuidas Merkel sellise kahetise ajaloovaatega viljastas Baltimaade põliselanikkonna rahvuslikku ärkamist, seda on veenvalt kujutanud Jaan Undusk.²¹ Berens jääb aga isegi koos Herderi ideedega Liivimaa ülemkihtide seisuslikku käsitluspiiri. Vastavalt organoloogilisele ajaloovaatele olevat Venemaa pelgast „taimse“ elu faasist arenenud „polüüpse“ staadiumi kaudu „üllama organisatsioonini“²² ning saavutanud suurte valitsejate Peetri ja Katariina käe all inimlikult püstise hoiaku. Metafoorse sisenduse kohaselt sai Venemaa inimliku kuju alles pärast Liivimaa kui Saksa provintsi vallutamist, mistõttu see koos Riia linnaga hakkab paistma otsekui kogu riigi pea. Baltimaades enestes huvitub aga Berens edaspidigi üksnes valitsevate seisuste antagonismist. Liivimaa saab alguse munkade misjoni-ihast ja rüütlite vallutusihast. Esimesed tahtsid näha „vaid kristlasi, mitte inimesi“, teised vaid „vallutusi ja orje“. Need kaks kihti tõrjusid eemale rahumeelse kaupmeeskonna „inimsõbraliku äritegevuse“²³ ja takistasid seega – see on

¹⁷ J. G. Herder. Abschiedspredigt von Riga. – J. G. Herder. Theologische Schriften. Hrsg. C. Bultmann, T. Zippert. (J. G. Herder. Werke in zehn Bänden, Bd. 9/1). Frankfurt am Main: Deutscher Klassiker Verlag, 1994, lk. 52.

¹⁸ J. G. Herder. Journal meiner Reise, lk. 11.

¹⁹ [J. C. Berens.] Riga. Die bestätigte Municipalverfassung. Riga: Gedruckt auf Pro Patria, 1783, lk. XXVIII.

²⁰ [J. C. Berens.] Municipalverfassung, lk. XI, XXVII. Vrd. sellega: H. Graubner. Ständisches und aufgeklärtes Denken zur Statthalterchaftszeit in Riga (Schwartz, Berens, Snell). – Nordost-Archiv. Zeitschrift für Regionalgeschichte, Neue Folge, Bd. VII, 1998, Heft 1, lk. 173–193, siinkohal lk. 180–185.

²¹ J. Undusk. „Wechsel und Wiederkehr“ als Prinzipien des Weltgeschehens. Zu Merckels Geschichtsideologie. – „Ich werde gewiß große Energie zeigen.“ Garlieb Merkel (1769–1850) als Kämpfer, Kritiker und Projektmacher in Berlin und Riga. Hrsg. Jörg Drews. Bielefeld: Aisthesis Verlag, 2000, lk. 133–147. Eesti keeles vt.: J. Undusk. Eesti kirjanike ilmavaatest. (Eesti mõttelugu, 118). Tartu: Ilmamaa, 2016, lk. 144–156.

²² [J. C. Berens.] Die Bombe Peters des Großen in der Stadtbibliothek von Riga. Mitau: Gedruckt bey J. F. Steffenhagen, 1787, lk. 7.

²³ [J. C. Berens.] Die Bombe Peters des Großen, lk. 9.

J. Chr. Berensi teose „Peeter Suure pomm Riia linnaraamatukogus“ (1787) tiitel.

tähendama inimrühmade ja seisuste juurest inimese kui *sellise* juurde jõudmist, leiab temas vastuseisu kui egoismi abstraktne üldistus. Tõrjudes filosoofe, kes jutlustavad „maailmakodanikkonda – kes pole kuski kodus“, käib ta välja „piiratud“ seisusliku „meelsuse“ idee, mis tagavat turvatunde. Lessingit mainitakse (eriti tema „Naatan Tarka“ silmas pidades) selles seoses pigem skeptiliselt. Terentiuse kuulsal lause *homo sum, humani nil a me alienum puto* („olen inimene ja miski inimlik pole mulle võõras“) loeb Berens kehtivaks üksnes Riia linnamüüri piires, sõnastades selle programmiliselt ümber: „Olen linnakodanik ja miski mu kaaskodanikesse puutuv pole mulle võõras.“²⁶ See on pagu filosoofilis-poliitilise globaliseerumise eest imperatiiviga huulil: *Riga first!*

Koos asehalduskorra peatamise ja tsaar Paul I ajal 1796, neli aastat pärast Berensi surma, lõppes ka seisusliku meelsuse survevastamine ülaltpoolt. See jäi valitsema Balti provintside saksa ülemkihi enesetunnet ja võttis eesõiguste kasvava ohustatuse tõttu isegi senisest teravamaks. Hamanni ja Herderi tulevikku suunatud antropoloogia seisustevastane potentsiaal, mis tõi kaasa saksa kirjanduse ja filosoofia tormilise arengu, seda ülemkihti enam eriti ei huvitanud. Säärane huvipuudus aga tähendas baltisaksa kirjanduse peaaegu sajandipikkust stagnatsiooni. Eesõiguste poliitiline kaitse ja eesõiguste poeetiline pühitsemine, mis suunatud teisekeelse alamkihi vastu, pole ilmselt see pinnas, millest võiks tärgata regiooni piire ületav iseseisev kirjandus.

Balti Ajaloo Komisjoni aastakoosolekul 27. V 2018 Göttingenis peetud ettekanne.

Saksakeelsest käsikirjast tõlkinud
Jaan Undusk

²⁴ [J. C. Berens.] Bonhomien, geschrieben bei Eröffnung der neuerbauten Rigischen Stadtbibliothek. Mitau: Gedruckt bei J. F. Steffenhagen, 1792, lk. 33.

²⁵ Samas, lk. 26.

²⁶ Samas, lk. 53.

varjatud etteheide – ka rahulikke kultuurilist arengut koos piirkonna põliselanikega.

Oma vanapõlveteoses pealkirjaga „Inim-sõbralikkused“ (*Bonhomien*), mis ilmub ta surma-aastal 1792, niisiis neli aastat enne Merkeli „Lätlasi“, on Berens igati oma aja poliitiliste vaidluste tasemel. Ta peab jätkuvalt ja enesekriitikat kaotamata silmas linnalikust vaimust tulenevat haridus- ja arendusprogrammi. Aadlimõisail, aga samuti linna püramõisail lasuvat veresüü rahva parema hariduse ja kasvatuses, mis tulevat viimaks lunastada.²⁴ Ta kaalub ka võimalust anda talupoegadele nende püsiva rahulolu tagamiseks väike maaomand, millega enesele ülalpidamist teenida. Aga seda mõteteid summutab siiski seisuslik veene: maa on omandi püha õigust austavas ühiskonnas vaieldamatult „meie oma“.²⁵

Prantsuse revolutsioonist alguse saanud lääneliku mõtlemise sulustamine on tajutatav ka Berensi juures, ja seda kui umbusk liigse õpetatuse vastu. Hamanni ja Herderi poolt dramaatilise hooga käivitatud antropoloogia subjektiveerimine, mis filosoofiliselt pidi